Makale Bilgisi: Öztürk, E. (2022). 4. ve 6. Yüzyıllarda Bizans Ordusu İçinde Ermeni Komutanlar ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, ss. 174-190.	**Article Info:** Öztürk E. (2022). Armenian Commanders in the Byzantine Army in the 4th and 6th Centuries and the Administrative Arrangement of Armenia. DEU Journal of Humanities, Volume: 9, Issue: 2, pp. 174-190.
Kategori: Araştırma Makalesi	**Category:** Research Article
Gönderildiği Tarih: 07.04.2022	**Date Submitted:** 07.04.2022
Kabul Edildiği Tarih: 23.08.2022	**Date Accepted:** 23.08.2022

4. VE 6. YÜZYILLARDA ERMENİLERİN BİZANS ASKERİ TEŞKİLATINDA YER EDİNMELERİ VE ARMENIA'NIN İDARİ DÜZENLEMESİ

Engin Öztürk*

ÖZ

4. yüzyılla birlikte Bizans ordusu Doğu'da Sâsânîlere karşı ordusunun içine Ermenileri aşamalı bir şekilde almaya başladı. Ancak asıl büyük dalga 6. yüzyılda I. Iustinianos devrinde oldu. I. Iustinianos (527-565) devleti tekrar pagan Roma devrindeki gibi militerleştirdi ve Armenia'da bu dönüşüme maruz kaldı. Ermeniler, bu disiplinli yapılaşma karşısında isyanlarda bulunsa da Bizans sistemine boyun eğdiler ve bu dönemden itibaren Bizans ordusu üzerinden imparatorluk dünyasına giriş yaptılar. Bu çalışmadaki amacımız Bizans ordusu içinde - özellikle I. Iustinianos döneminde - bulunan Ermeni kökenli ve Armenia coğrafyasından gelmiş olan kişilerin tespitini ve ordu içindeki önemlerini göstermektir. Ayrıca I. Iustinianos döneminde yapılan ve selefleri tarafından devam ettirilen Armenia'nın idari organizasyonunun nasıl düzenlendiğini göstermektir.

Anahtar Sözcükler: Roma, Bizans, Ermeniler, I. Iustinianos, ordu

ARMENIANS' PLACE IN THE BYZANTINE MILITARY ORGANIZATION IN THE 4TH AND 6TH CENTURIES AND THE ADMINISTRATIVE ARRANGEMENT OF ARMENIA

ABSTRACT

By the 4th century, the Byzantine army began to gradually recruit Armenians into its army against the Sassanids in the East. However, the real big wave happened during the reign of Justinian I in the 6th century. Justinian I (527-565) would militarize the state again as in pagan Roman times, and Armenia was subjected to this transformation. Even though there were revolts against this disciplined construction,

* Doktora Öğrencisi (Tarih), Dokuz Eylül Üniversitesi, engoztk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2021-1396

the Armenians submitted to the Byzantine system, and from this period they entered the imperial world through the Byzantine army. Our aim in this study is to identify people of Armenian origin who were in the Byzantine army - especially during the reign of Justinian I - and to show their importance in the army. It is also to show how the administrative organization of Armenia, which was made during the reign of Justinian I and continued by his predecessors, was organized.

Keywords: Rome, Byzantium, Armenians, Justinian I, army

1. GİRİŞ

Pagan Roma İmparatorluğu yerini, adına Bizans dediğimiz, yeni dini oluşumlu sisteme bıraktığında, ona en temel kurumlarından biri olan büyük ordusunu da bıraktı. Roma ordusunun kahir ekseriyetini piyade sınıfları oluştururdu. Yeni oluşum devrinde de bu sistem devam etti, ancak Kavimler Göçü ile birlikte bozkırdan gelen atlılar Bizans'ın ordu içinde piyadeden süvariye geçmesinde etkin bir rol oynadılar (Luttwak, 2009, s. 56; Morrisson, 2014, ss.168-170). Amacımız burada Bizans ordusunun özelliklerini detaylı bir şekilde tetkik etmek değildir. Daha ziyade bu yeni sistem içinde Ermenilerin nasıl bir yeri olduğudur. Bizans, bilindiği üzere, evvela Gotlar ve diğerleri gibi yabancı birlikleri ordusu içinde istihdam etti. Ancak Bizans, ordu içindeki değişimden ve Gotların askeri disiplinsizliklerinden dolayı farklı guruplara yöneldi. Bu guruplardan biri Doğu Anadolu'da yoğun bir nüfusla yaşayan Ermenilerdi. Zira Ermeni tarihçilerinden olan Sebeos 7. yüzyılda otuz üç tane Ermeni naharar ailesi sayar (Ter-Ghévondian, 1986, s. 90), ki bunlar bizim Türklerdeki Oğuz boylarına benzetebileceğimiz türden geniş ailelerdir.

4. yüzyılda Armenia coğrafyası bir bütün olarak Bizans toprağı değildi. 387 yılında Bizans ve Sâsânîler arasında yapılan anlaşmayla Armenia'nın büyük bir kısmı Sâsânîlerin payına düşmüştü, Bizans'ın payı ise neredeyse beşte biri kadardı (Öztürk, 2020, s. 46-47). Bu taksimata göre yeni sınır Erzurum'un ve Silvan'ın doğusundan geçiyordu. Böylece bu iki şehir Bizans'ın yeni sınır şehirlerini oluşturuyordu ve uzun bir süre de Sâsânîlere karşı tahkimat bölgesi olarak kullanılacaktı. Bu sınırın doğusunda kalan bölgeler ise Pers-armenia adıyla Sâsânîlerin payına düşüyordu. Bu toprak paylaşımı çok büyük bir değişikliğe uğramadan 7. yüzyılın başlarına kadar aynı şekilde devam etti (Adontz, 1970, s. 10; Grousset, 1973, s. 165). Diğer yandan yeni Hıristiyanlaşmaya başlamış Ermeni toplumunun mazdacı Sâsânî erkine girmesi onları bir anda nefes alamaz hale getirdi. Bu durum karşısında bazı Ermeni aileleri Bizans-armenia'sına göç etmek durumunda kaldı. Ancak Bizans-armenia'sında da durum farklı değildi (Öztürk, s. 47). Ermeniler halk nezdinde kendi kiliseleriyle kültürlerini korumaya çalıştılar, ancak zamanla Bizans ordusuna giren Ermeniler Bizans'ın üst kimliğini, yani Romalı olmayı kabul etmek durumda kaldılar.

2. Ermenilerin Bizans Ordusuna Girişleri

Çeşitli Ermeni nahararları, Roma'nın Anadolu'da askeri varlığını gösterdiğinden beri Roma ordusuna dahildi, en azından gerekli durumda bir vassal olarak hizmet veriyorlardı ve bu durum Hristiyan Roma'da da devam etti. Ancak bir Ermeni liderin ve komutanın Bizans ordusu içinde – özel bir kişi ve üst rütbeli olarak – ilk örneğini bize Ammianos Markellinos (Ammianus Marcellinus) vermektedir. İmparator Iulianos döneminde Sâsânî Şahı II. Şâpûr'a karşı verilecek mücadelede imparator Ermenilerin kralı II. Arşag'ı kendi yanına çekmek istemesiyle *praefectus praetorio*[1] olan Ablabios'un kızı Olympias'ı onunla evlendirdi (Öztürk, 2020, ss. 29-32; Rolfe, 1936, s. 70). Bu adımla vassal olarak kullanılan belli Ermeni elitleri, artık kademeli bir şekilde Bizans ordusuna doğrudan dahil olmaya başladılar.

İmparator Valens döneminde, Ermenilerin lideri olan Bab ile olan iyi ilişkiler sayesinde Sâsânîler Armenia topraklarından atılmıştı ve Bizans'ın hamiliği sayesinde Ermeniler bölgede güçlenmişti, bu da belli Ermeni ailelerinin Bizans'a daha çok bağlanmasına neden olmuştu. Ancak Bab'ın ölümünden sonra bazı aileler Sâsânî tarafına geçti ve tekrardan bölünmeler yaşandı (Dedeyan, 2015, s. 152; Greatres&Lieu, 2002, s. 26-27; Grousset, 1973, s. 139-140). Bu dönem içerisinde Gotlar Hadrianapolis'e dayandı ve alınan büyük mağlubiyetten sonra Bizans siyasi yönelimini batıya çevirmek zorunda kaldı. I. Theodosios döneminde ise Gotlar daha büyük bir tehlike teşkil ettiği için imparator Sâsânîler ile 387 yılında yukarıda bahsettiğimiz barış anlaşmasını yaptı ve Armenia'yı kendi aralarında taksim ettiler. Bu anlaşma sonucunda Ermeni topraklarının büyük bir kısmı Sâsânîlere düşüyordu (Greatres&Lieu, 2002, ss. 28-30) ve bu Bizans'ın asker kaynağı için olumsuz bir durumdu. Ancak Hristiyanlığı benimsemiş Ermenilerin bazıları Sâsânî hakimiyeti altında kalmak istemeyerek Bizans topraklarına göç ettiler, hatta Ermeniler günümüz Erzincan bölgesine kadar gelip yerleşmişlerdi (Ghazar, 1895, s. 9-10). Bu gelen Ermeniler az da olsa Bizans ordusu içinde değerlendirildi (Öztürk, ss. 32-51).

İmparator Arkadios döneminde Bizans-armenia'sı ya da Küçük Armenia ilhak edildi ve Bizans tarafından atanan bir vali vasıtasıyla yönetildi. Ancak Bizans Ermenileri de göz önünde tutarak göstermelik bir şekilde Bizans-armenia'sına bir Ermeni kral tayin etti, lakin asıl yönetim Bizanslı valinin elindeydi (Bournoutian, 2006, s. 53; Dedeyan, 2015, s. 154). Pers-armenia'sında da benzer bir durum görülmekteydi, lakin dini farklılık ve Sâsânîlerin dini asimilasyonu Ermenilerin durumunu daha da zorlaştırıyordu. Bizans Hıristiyanların hamisi rolüyle dindaşlarının haklarını aramak için Sâsânîler ile çeşitli mücadelelerde bulundu ve Ermenilerin kimliği olan dinlerini ve kiliselerini güçlendirmek için onlara destek oldu. Bu iki büyük devleti Doğu'da karşı karşıya getiren bir durumdu. Ancak bu durum 387

[1] Roma İmparatorluk muhafızlarının liderine verilen unvandır. Konu ile ilgili bkz: Alexander Khazdan. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*.

yılındaki sınırlar üzerinde bir değişikliğe neden olmadı (Ostrogorsky, 2011, s. 52). İki güç ufak çaplı mücadelelerde bulunsa da V. yüzyıl Bizans'ın pasif siyaseti ile geçti.

3. Iustinianos Devrinde Bizans Ordusunda Ermeniler

Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermeni unsurunun her alanda esas faaliyeti Iustinos Hanedanı – özellikle I. Iustinianos – döneminde başlamıştı. Charanis dönemin çağdaş tarihçisi Prokopios'tan alıntı yaparak 6. yüzyılda imparatorluk içinde on yedi Ermeni komutan olduğundan bahseder (Charanis, 2021, s. 24). Bu komutanların en önemlisi şüphesiz ki Narses'tir, öyle ki, Adontz onu I. Iustinianos erkinin sütunlarından biri olarak niteler (Adontz, 1970, s. 164). Ancak onun Ermeni kökeni şüphelidir ve modern tarihçiler coğrafya bağlamında onun Ermeni kökenli olduğunu düşünür (Martindale, 1992, c.III, s. 928-930). Prokopios "Savaşlar Hakkında (Περί πολέμων/De Bellis)" adlı eserinde Narses'ten şöyle bahseder:

> "Bu savaşın başında Pers-armenia ülkesinde Sittas ve Belisarios ile karşılaşan Narses ve Aratios, yukarıda belirttiğim gibi, anneleriyle birlikte kaçak olarak Romalılara geldiler. İmparatorun vekil harcı Narses onları kabul etti (zira o da doğuştan bir Pers-armenia'lı idi) ve onlara büyük miktarda para verdi." (Procopius, 1961, c.I, s. 138)

Sırasıyla gidersek Prokopios daha sonra komutan Sittas ile Arsakidesli Ioannes'in oğlu Artabanes'in mücadelesinden bahseder ve Artabanes'in onu öldürmüş olabileceği ihtimalini belirtir. Ancak bazılarına göre ise Ermeniler arasında meşhur bir adam olan Solomon'un da Sittas'ı öldürmüş olabileceğini de vurgular (Martindale, 1992, c.III, s. 125; Procopius, 1961, c.I, s. 276). Burada Artabanes ileriki süreçte Bizans ordusuna general olarak atanacaktı, ancak Solomon için herhangi bir bilgi verilmemektedir. Prokopios ileri sayfalarda Belisarios'un işlerini idare eden Solomon isimli bir hadımdan bahseder (Procopius, 1961, c.II, s. 102), lakin bu Sittas'ı öldüren kişiyle aynı kişi midir onu belirtmediği gibi, etnik kökeniyle ilgili bir atıfta da bulunmaz. Prokopios Lazika bölgesindeki Bizans-Sâsânî savaşlarını anlatırken Ioannes adında bir Ermeni komutandan bahsederek şöyle der: "Bu adamlara, Gouzes lakabıyla hitap ettikleri Thomas'ın oğlu Ioannes adında Ermeni kökenli genç biri liderlik ediyordu (Procopius, 1961, c.I, s. 540.)." İleriki ciltlerde ise şöyle diyordu: "Bu özel Roma kuvveti, Gepid ırkından ve kuvvetli bir adam olan Philegagos ve Gouzes lakabıyla tanınan ve bir önceki anlatıda adı geçen olağanüstü yetenekli bir savaşçı olan Thomas'ın oğlu Ermeni Ioannes'in liderliği altındaydı" (Procopius, 1961, c.V, s. 122).

Ardından Prokopios ordu içinde, yukarıda zikrettiğimiz, Aratios ve Narses kardeşi Isaakes'ten (Martindale, 1992, c.III, s. 718) bahsederek şöyle der: "Bu nedenle, çok geçmeden imparator, ona Vitalianos'un yeğeni Ioannes ve Aratios ve Narses'in kardeşi olan Ermeni Isaakes'i, barbar ve Romalı askerlerden oluşan bir orduyla gönderdi" (Procopius, 1961, c.IV, s. 260).

Daha sonra Prokopios Gilakios adında bir Ermeni komutandan (Martindale, 1992, c.III, s. 536) bahsederek şöyle der: "Şimdi, Ioannes'in yanında, küçük bir Ermeni kuvvetinin komutanı olan Ermeni ırkından olan Gilakios vardı. Bu Gilakios Ermeni lisanı dışında ne Grekçe, ne Latince, ne Got dili, ne de herhangi başka bir lisanı bilmiyordu" (Procopius, 1961, c.IV, s. 384).

Prokopios hemen ardından Varazes diye birinden (Martindale, 1992, c.III, s. 1362) bahsederek şöyle der: "Daha sonra Veros'u üç yüz Eruli ile Ermeni kökenli olan Varazes'i sekiz yüz Ermeni ile gönderdi ve Armenia Generali Valerianos'u görevden geri çağırdı ve binden fazla mızraklı ve muhafızlarıyla İtalya'ya gitmesini emretti" (Procopius, 1961, c.IV, ss. 386-388).

Varazes'in ardından Iutinianos ile önemli ilişkileri olan Arsakes'ten bahseder (Martindale, 1992, c.III, s. 123-124). Bu şahıs önemli olduğu için, zira Sâsânîlerle de iş tutuyordu, onun hakkında verilen bilgileri biraz daha uzun vermeyi uygun buluyoruz. Prokopios onun için şöyle der:

> "Byzantium'da Ermeni kökenli ve Arsakides'li olan ve Artabanes ile kan bağı olan bir Arsakes vardı. Bu adam, bundan kısa bir süre önce devlete zarar verme teşebbüsünde bulunmuştu ve Romalıların başını belaya sokmak için Pers Şahı Hüsrev ile pazarlık yaptığı için açıkça vatana ihanetten hüküm giymişti. Ancak imparator, sırtına pek fazla vurmadan onu dövüp bir deveye bindirerek şehrin içinde dolandırmaktan başka bir zarar vermemişti; fakat ne şahsına, ne malına zarar vermiş, hatta sürgüne cezasına bile çarptırmamıştı. Ancak Arsakes, olanlara yine de öfkelendi ve hem Iustinianos'a hem de devlete karşı hain planlar tasarlamaya başladı" (Procopius, 1961, c.IV, s. 420).

Yine Prokopios Ermeni kökenli olan Arsakes adında birinden bahsederek şöyle der: "Şimdi, Ermeni kökenli olan Arsakes şehirdeki askerlerin komutanı olarak belirdi ve askerleri siperlere yerleştirdi ve oradan savaşarak düşmanın çoğunu yiğitçe öldürdü, lakin kendisi de bir okla vuruldu ve öldü" (Procopius, 1961, c.I, s. 296). Bu komutan da Bizans saflarında yer alarak Sâsânîlere karşı savaşan Ermenilerdendi.

Prokopios bir başka Ermeni olarak yine Sâsânîler üzerine harekatta bulunan Akakios'un oğlu Adolios'tan (Martindale, 1992, c.III, s. 16-17) bahsederek şöyle der: "Bu Adolios Ermeni kökenliydi ve saraydayken her zaman özel danışman olarak imparatora hizmet etti (Romalılar bu orundan yararlananlara 'silentiarii' derler), ancak o sırada bir grup Ermeni'nin komutanıydı (Procopius, 1961, c.I, ss. 438-440)."

Batı cephesine dönüldüğünde Prokopios bu seferde Artabazes adında bir Ermeni'den (Martindale, 1992, c.III, s. 130-131) bahsederek şöyle der: "Şimdi, aralarında Ermeni kökenli olan lakin savaşta olağanüstü yetenekli bir adam olan ve canı gönülden kendisini bu tehlikeli girişime adayan Artabazes vardı" (Procopius, 1961, c.IV, ss. 174-176).

Yukarıda bahsettiğimiz en önemli komutanlardan biri olan Narses'in muhafızları arasında olan Anzalas adında da bir Ermeni vardı, ancak bu şahıs Narses'in mızrakçısı yani koruma muhafızlarındandı (Martindale, 1992, c.III, s. 94; Procopius, c.V, 1961, s. 372).

Kabataslak bakıldığında bu dönem için irili ufaklı on beş Ermeni komutan, Bizans askeri hiyerarşisi içinde, vekil harçlık, ordu komutanlığı, komutan muhafızlığı ve imparatorun özel danışmanlığı gibi pozisyonlarda bulunuyorlardı (Parnell, 2017, ss. 77-102). Yukarıda atıf yaptığımız mösyö Charanis'in on yedi kişi belirtmesi, Prokopios'a göre tam etnisitesi belli olmayan – Gregorios'un mızrakçısı Artasire gibi – bir iki kişiyi de Ermeni addetmesindendir. Ancak bu kişiler İran menşeili de olabilirler. Ordu içindeki bu önemli kişiler haricinde, 6. yüzyıldan itibaren Bizans Armenia'da yeni bir ordu alanı yarattı ve bu alan içerisindeki asker sayısı 15.000'i buluyordu (Treadgold, 1995, ss. 15-63). Biz burada Prokopios'ta menşeileri ve geldikleri bölgeleri doğrudan belirtilen komutanları vermeye çalıştık.

4. Armania'nın İdari Organizasyonu

Iustinos Hanedanı devri – bilhassa da I. Iustinianos dönemi – Ermenilerin imparatorluk kurumları içine yoğun olarak yerleşmeye başladığı dönemin esas başlangıcıdır. Tabii Ermeniler en çok askeri kurumlarda göze çarpmaktadır, ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki Iustinianos devri Bizans askeri yapısının tekrar reforme edildiği bir dönemdir. I. Iustinianos 'Büyük Roma' hayali ile yeni reformlar yaparak eski büyük günlere geri dönmek istedi (Lemerle, 2016, ss. 55-64). Bunun için de İmparatorluk toprakları üzerinde bir takım idari değişiklikler yaptı. Ermeniler I. Iustinianos devrinden önce, her ne

kadar Bizanslı bir yönetici olsa da, yarı-bağımsız bir şekilde yaşıyorlardı ve kendi içlerinde nahararlık (beylikler) denilen sistemleri vardı. Ancak artan Sâsânî tehlikesi karşısında bu tarz bir sistemin sakıncaları çabuk fark edildi. Prokopios "Yapılar (Περί Κτισμάτων/De Aedificiis)" adlı eserinde de I. Iustinianos'un gördüğü bu sistemin sıkıntılarına değinerek şöyle der:

> "Ancak böyle bir yönetim, emrinde düzenli birliklere sahip olmadığı için düşmanların saldırılarını püskürtemedi ve bu nedenle İmparator Iustinianos Armania'nın her zaman bir düzensizlik içinde olduğunu ve bundan dolayı olduğunu gözlemledi. Barbarlar için kolay bir av olan bu yönetim biçimini lav etti ve Armenia'nın başına bir komutan atadı ve ona düşmanın akınlarına karşı koyabilecek kadar askeri kuvvetler tesis etti. Adlandırdığı gibi Büyük Armenia için yaptığı düzenleme böyleydi, lakin Fırat Nehri'nden Amida (Diyarbakır) şehrine kadar uzanan diğer Armenia'da, beş Ermeni satrapı erki elinde tutuyordu ve bu makamlar her zaman kalıtsaldı ve ömür boyu ellerinde tuttular. Ancak, makamları yalnızca Roma İmparatoru'ndan sembolik olarak aldılar. Bu orunları tarif etmeye değer, zira bir daha bir kişi tarafından görülmeyecekler[2]." (Procopius, 1961, c.VII, s. 182.)

[2] Ἀλλ' ἐπεὶ οὐχ οἵα τε ἦν ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἀποκροούεσθαι τὰς τῶν πολεμίων ἐφόδους, οὐ παρόντων αὐτῇ στρατιωτικῶν καταλόγων, κατανενοηκὼς Ἰουστινιανος βασιλεὺς οὕτως ἀτάκτως τὴν Ἀρμενίαν ἀεὶ φερομένην, ταύτῃ τε τοῖς βαρβάροις εὐάλωτον οὖσαν, ταύτην μὲν τὴν ἀρχὴν ἐνθένδε καθεῖλε, στρατηγὸν δὲ τοῖς Ἀρμενίοις ἐπέστησε, στρατιωτικῶν τε καταλόγων αὐτῷ κατεστήσατο πλῆθος ἀξιόχρεων ταῖς τῶν πολεμίων ἐπιδρομαῖς ἀντιτάξασθαι. τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τῇ μεγάλῃ καλουμένῃ Ἀρμενίᾳ διῳκήσατο ὧδε, τῇ δὲ ἄλλῃ Ἀρμενίᾳ, ἥπερ ἐντὸς Εὐφράτου ποταμοῦ οὖσα διήκει ἐς Ἄμιδαν πόλιν, καὶ κατὰ γένος μὲν ἐς ἀεὶ ἐς τὰς ἀρχὰς ἐκαλοῦντο ταύτας, ἐχόμενοι αὐτῶν ἄχρι ἐς θάνατος. σύμβολα μέντοι αὐτῶν πρὸς τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐδέχοντο μόνον. ἄξιον δὲ τὰ σύμβολα ταῦτα δηλῶσαι λόγῳ, ἐπεὶ οὐκέτι ἐς ἀνθρώπου ὄψιν ἀφίξεται.

Prkopios'un metinde bahsettiği komutan Magister Militium Armenia'dır. Zira Armenia bölgesindeki ordu bu komutanın emrindeydi. Ancak bu askeri düzenlemenin getirdiği bir de toprak düzenlemesi vardı. Prokopios'un yukarıda verdiği bu bilgiyi İmparator I. Iustinianos döneminde çıkarılan yasalarla [Novellae] da tasdik ediyoruz. I. Iustinianos döneminde Ermenilerin yaşadığı bölgeler[3] üzerinde şu değişiklikler görülür:

> "Buna göre Armenia'yı dörde bölüyoruz; bunlardan biri iç kısımdadır ve eskiden Bazanis ya da Leontapolis olarak bilinen şehrin metropol olduğu ve şimdi bizim adımızı taşıyan (Justinianea). Kendisine saygı duyulan bir magistros yaptığımız ve her şeyi prokonsül haline getirdiğimiz muhteşem Akakios'un yönetimine emanet edilen bu bölgeyi bir prokonsüllükle onurlandırdık; zira ona prokonsüllük cübbesi giydirdik ve bu şerefe uygun olan her şeyi kendisine verilmesini emrettik. Ona daha önce sahip olduğu Theodosiapolis şehirlerini ve eski Armenia'dan alınan Satala, Nicopolis ve Kolonia'yı ve ayrıca eski adı Pontos (Pontus) Palemoniakos'tan alınan Trapezunta ve Kerasunta'yı verdik ki, bu şehirlerden bazılarını yöneticilerinden, bazılarını eyalet yöneticilerinden alarak, yedi şehir ve çevresindeki bölgelerden oluşacak eyaleti kurduk[4]" (Novellae Constitutiones, 1717, s. 368-369).

[3] Ermeni boyları ve toprakları için bkz:Ter-Ghévondian, Les Families Féodales D'Arménie et Leurs Possessions Héréditaires.

[4]Itaque quattuor fecimus Armenias, aliam quidem interiorem, cuius metropolis piae nostrae appellationis cognomine decorata est, primitus Bazane sive Leontopolis nuncupata: quam etiam proconsularitate honoravimus, cui Acacius praefuit magnificus, spectabilemque, declarantes administrationem et omnia dantes ei quae competens est proconsularitatem habere. Stola quoque eam decoravimus proconsulis et omnia quae haec sequuntur habere disposuimus, et urbes ei dedimus Theodosiopolim, quam etiam prius habuit, et Satalam et Nicopolim et Coloniam ex prima, dudum Armenia nuncupata sumentes Trapezuntaque et Cerasuntem ex Ponto

Armenia Prima adı verilen ilk kısmı kısaca şu bölgeleri kapsamaktadır: Theodosiopolis (Erzurum), Stalaa (Bayburt civarı), Nikopolis (Sivas Suşehri civarı), Trapezounta (Trabzon) ve Kerasountos (Giresun)[5].

> "Başkenti Sebastia olan, eski adı Birinci Armenia olan İkinci Armenia'yı kuruyoruz ve daha önce ona ait olan Sebastopolis'i ve eski Pontos Palemoniakos'tan Komana'yı ve Helenopolis ve Brisa'dan Zela'yı veriyoruz ki bu vilayetle beş şehri içine alıyoruz. Şimdiye kadar bir yöneticinin yönetimindeki hükümet biçimi, o memurun rütbesini yükseltmeden, ancak onu olduğu gibi bırakmadan aynı kalacaktır[6]" (Novellae Constitutiones, 1717, s. 369).

Armenia Secunda adlı ikinci kısım ise şu şehirleri kapsamaktadır: Sebestaia (Sivas), Komana (Gümenek) ve Zela (Zile).

> "Ayrıca, Fırat nehrine çok uzak olmayan, güzel bir bölgede ve güzel bir iklime sahip, eski ve ünlü bir şehir olan Melitene'nin başkenti olduğu, şimdiye kadar ikinci olan Üçüncü Armenia'yı da kuruyoruz. Bu vilayetin büyütülmesini, içinde oturanına 700 solidi, görevlilerine 60 solidi maaşla Iustinian kontu adını vererek ve ayrıca bu görevliye de bu göreve uygun her şeyi vererek, saygıya değer bir magistrosluk

dudum Polemoniaco nuncupato, secernentes earum alias quidem a clarissimo provinciae iudice, alias autem a spectabili moderatore, septem civitatibus totam provinciam statuentes et quodammodo confinium est earum.

[5] Şehirler hakkında bilgi için bkz: Talbert J.A. (2000). Barrington Atlas of the Greek and Roman World; Umar, B. (1993). Türkiye'de Tarihsel Adlar.

[6] Secundam vero ordinavimus Armeniam prius Prusam nuncupatam, cui praeest Sebastiopolis, ei tribuentes et Sebastiopolitarum quam etiam prius habuit, insuper et Comana ex appellato pridem Polemoniaco Ponto et Zelam ex Helenoponto nec non et Bersam, ut in quinque civitatibus sit provincia haec, et administrationem praesidalem existentem relinquentes in priori figura et iudicem eius nullo decorantes nomine potiori, sed quod prius habuit hoc ei relinquentes.

kurmayı uygun buluyoruz. Eskiden vergi toplayıcı olarak adlandırılan görevlileri, şimdiye kadarki görevlerin aynısını yapmalı ve vergilerin toplanmasına özel bir dikkat göstermelidir. İsimleri, kontun apparators (comitiani) olarak değiştirilecektir, ancak vergi toplayıcısı olarak bilindiği zaman aynı kurallara uymak zorundadırlar. Bu eyalette Arka, Arbissos ve Ariarathia şehirleri ve Khrysin olarak da adlandırılan ikinci Komana ve Kukusus (Cucusus) altı şehri içerdiğinde daha önce onun bir parçası olan şehirleri olacak[7]" (Novellae Constitutiones, 1717, s. 369-370).

Armenia Tertia adı verilen üçüncü kısım ise şu şehirlerden oluşmaktadır: Melitene (Malatya), Arga (Akçadağ), Arabissos (Afşin), Kokoussas (Göksun).

"Ayrıca, daha önce eyalet biçimine indirgenmemiş fakat Tzophanene, Anzetene veya Tzophane ve Asthianene olarak bilinen, Balabitene olarak da adlandırılan ve satraplar tarafından yönetilen çeşitli yabancı isimlere sahip ulusların bir toplamıydı - Romalı olmayan ve atalarımız tarafından bilinmeyen bir magistrosun adı, lakin yabancı bir ülkeden

[7]Ad haec autem tertiam Armeniam constituimus, prius et secundam, cui praeest Melitene civitas antiqua, civitas mediocris, in bona terra et aere posita nec procul distans a fluctibus Euphratae. Hanc aestimavimus oportere in praesenti augere et in spectabilium mutare figuram, iudicemque eius Iustinianum nominare comitem, et dare ei et pro annonis solidos septingentos et eius assessori solidos septuaginta duo officioque eius solidos numero trecentos sexaginta, et omnia habere quae talium propria sunt sedium; et pridem nominatos officiales omnia quidem agere quaecumque et prius, et maxime circa publicam exactionem vacare, in comitianorum vero appellationem mutari, omnibus eis ita servandis sicut dum officiales sunt constituti. Civitates autem subcumbere quidem ei tam Arcam et Arabissum quam Ariarathiam et Comana altera (vocant autem eam etiam Crisin) et Cucusson, quas et prius habuit in sex urbibus constituta.

tanıtılan bir bölge olarak Dördüncü Armenia'yı da kuruyoruz. Biz de o bölgeye bir sivil idare veriyoruz, bir sivil magistros atıyoruz ve Martyropolis şehrini ve Kitharizon askeri ordugahını onun yetkisi altına alıyoruz. Eyalet, normal magistroslardan birine sahip olacak ve bir konsüllük eyaleti olacaktır. Böylece, dört Armenia varken, ikisinin saygınlık derecesinde valileri, prokonsül ve kontu, Birinci Armeania ve Üçüncü Armenia Kontunu yönetir. İkinci ve Dördüncü Armenia'nın normal valileri olacaktır. Ve 500 solidi'den daha azını içeren başvuruların bu şehre gönderilmemesi, bunun yerine en yakın saygınlık derecesine sahip magistratosun huzuruna çıkarılması için ciddiyetle uğraştığımızdan, İkinci Armenia'dan yani Sebateia'dan alınan bu nitelikteki başvuruların Birinci Armenia magistratosuna, yani valiye ve Dördüncü Armenia'dan olanlar Dördüncü Armenia'nın, yani Melitene'de ikamet eden magistratosun kontluğuna götürüleceğini de burada belirtiyoruz[8]" (Novellae Constitutiones, 1717, s. 370-371).

[8] Statuimus autem et quartam Armeniam, quae prius non in provinciae iacebat imagine, sed et gentium erat et diversorum complicita barbaricorum nominum, Zopanene et Anzitene vel Zopene et Asathenia et Balbitene appellata et sub satrapis constituta: administrationis autem hoc nomen erat neque Romanae neque nostrorum progenitorum, sed ex alia republica introductum. Et illam igitur administrationis civilis schemate decoravimus, et iudicem civilem statuentes et civitatem ei Maripolitanorum et Citharizon dantes castrum. Et haec autem inter ordinariarum constituta est figuram, consularia a nobis facta. Quocirca quattuor Armeniis existentibus duas quidem esse spectabiles, eam quae proconsulis et eam quae comitis est, et proconsulem quidem esse primae praesidentem Armeniae, comitem vero tertiae, secundae autem et quartae ordinarios esse. Et quoniam hoc nobis studii est, ut usque ad quingentorum solidorum appellationes non ad hanc referantur felicissimam civitatem, sed ad vicinos spectabiles iudices, et hoc disponimus, ut iudici quidem

Armenia Quarta adı verilen dördüncü kısım ise şu şehirlerden oluşmaktadır: Martyropolis (Silvan), Sophene (Diyarbakır içinde eski bir yerleşim yeri), Anzitene (Diyarbakır sınırları için Dicle Nehri'ne yakın eski bir yerleşim yeri) Balabitene (Palu), Asthianene (Bingöl).

Yukarıda verdiğimiz bu bölgeler önceleri Ermeni aileler tarafından veraset yoluyla yönetilebiliyordu, ancak bu kanunla Ermeni ailelerinin veraset sistemi kesin olarak ortadan kalkıyordu (Procopius, 1961, c.VII, s. 182; Grousset, 1973, s. 240). Zuckerman da kanunlardan yola çıkarak şu yorumda bulunur: "Bu ikili reform [yani magister militiumluk ve idari organizasyon], bir asırdır Roma'nın bir parçası olan eski Armenia krallığının bir bölümünü [Bizans-armenia] İmparatorluk'un askeri ve idari yapısına kattı" (Morrisson, 2014, s. 179). Merkezi atama ile Bizanslı yöneticiler bu bölgelere atandı. Bu dört yönetim bölgesinin başında *Magister Militium Armeniae*[9] unvanıyla yukarıda adını zikrettiğimiz Sittas bulunuyordu (Greatrex, 1998, s. 154; Malalas, 1986, s. 271; Öztürk, 2020, s. 96). İmparator I. Iustinianos'un bacanağı olan Sittas çok geniş yetkilerle Ermenilerin bulunduğu toprakları yönetiyordu, öyle ki, bulunduğu konum Avrupa'daki eksarklar ile aynı konumdaydı (Diehl, 1901, s. 230; Grousset, 1973, s. 240). Bu idari sistem Ermenilerin nazarında olumsuz olsa da Doğu bölgesinin güvenliği için önemliydi. Sâsânîlere karşı Ermenileri yanında tutması gerektiğini bilen İmparator, Sittas'tan sonra *Magister Militium Armeniae* olarak Mamigonyan ailesinden Hamazasp Mamigonyan'ı atadı. Bizans İmparatorluğu ve politikası için önemli bir atamaydı, zira Mamigonyan ailesi yerel Ermeni nahararları

---

primae Armeniae, hoc est proconsuli, ex secunda Armenia appellationes deferantur, hoc est secundum Sebastiam, tertiae vero Armeniae comiti, secundum Melitenem dicimus, ex quarta Armenia appellationes usque ad memoratam competant quantitatem. Ayrıca, daha önce eyalet biçimine indirgenmemiş fakat Tzophanene, Anzetene veya Tzophane ve Asthianene olarak bilinen, Balabitene olarak da adlandırılan ve satraplar tarafından yönetilen çeşitli yabancı isimlere sahip ulusların bir toplamıydı - Romalı olmayan ve atalarımız tarafından bilinmeyen bir magistaratusun adı, lakin yabancı bir ülkeden tanıtılan bir bölge olarak Dördüncü Armenia'yı da kurarız. Biz de o bölgeye bir sivil idare veriyoruz, bir sivil magistratus atadık ve Martyropolis şehrini ve Kitharizon askeri ordugahını onun yetkisi altına alıyoruz. Eyalet, normal magistratuslardan birine sahip olacak ve bir konsüllük eyaleti olacaktır. Böylece, dört Armenia varken, ikisinin saygınlık derecesinde valileri, prokonsül ve kontu, Birinci Armenia'yı yöneten ilki, Üçüncü Armenia Kontu'nu yönetir. İkinci ve Dördüncü Armenia'nın normal valileri olacaktır. Ve 500 solidi'den daha azını içeren başvuruların bu şehre gönderilmemesi, ancak en yakın saygınlık derecesine sahip magistratus huzuruna çıkarılması için ciddiyetle uğraştığımız için, burada, İkinci Armenia'dan alınan bu nitelikteki temyiz başvurularını da sunuyoruz, yani Sebastia'dan gelenler, Birinci Armenia'nın magistratusuna, yani valiye götürülecek ve Dördüncü Armenia'dan olanlar, Dördüncü Armenia'nın, yani Melitene'de ikamet eden magistratusuna götürülecek.

[9] Armenia bölgesinde tesis edilen orduların başkumandanı olan kişilere verilen unvandır. Konu ile ilgili bkz: Khazdan, A. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*.

arasında en güçlü olanıydı ve Pers-armenia'da Sâsânîlere karşı söz sahibi olabilmiş bir aileydi. Böyle güçlü bir ailesinin Bizans-armenia'sının askeri yöneticisi olması Pers-amenia ile ilişkileri daha da güçlendirebilir, hatta oradaki Ermenileri Bizans protektorasına çekebilirdi. Sittas'ın valiliği döneminde Ermenilerin Sâsânîlere karşı savaşmak için Bizans ordusuna gönüllü olarak katılmak istemeleri bu durumu güzel bir şekilde açıklamaktadır (Aslan, 1909, s. 268; Dedeyan, 2015, s. 171; Grousset, 1973, s. 240).

İmparator I. Iustinianos'un Bizans-armenia'sında uyguladığı reformlar ve politik düşünceler ne yazık ki uzun soluklu olmadı. *Magister Militium Armeniae* Hamazasp Mamigonyan, muhbir olan Akakios tarafından Sâsânî casusu olarak suçlandı. Hamazasp Mamigonyan ne olduğu anlayamadan imparatorun gazabına uğrayarak öldürüldü. Akakios ise imparator tarafından *Magister Militium Armeniae* olarak atandı. Akakios'un getirdiği despotik yönetim Ermeniler arasında bir infiale yol açtı ve halk Akakios'u katletti. Giderek artan Ermeni isyanını önlemek için imparator eski *Magister Militium Armeniae* Sittas'ı görevlendirdi, ancak Sittas da isyan sırasında Ermeniler tarafından öldürüldü. Sittas'ın ölümü üzerine görevi devralan Bouzes sert davranışlarından dolayı Ermeni asilerin içine bir korku saldı, lakin bu sefer de Ermenilerin Sâsânîlerden yardım talep etmesi iki büyük gücü karşı karşıya getirdi (Ayvazyan, 2014, s. 63-65; Grousset, 1973, s. 240; Treadgold, 1997, s. 192-193).

İmparator Iustinianos idari düzenlenme ile ordunun daha etkin olmasını ve sivil ve askeri görevlerin eşgüdümlü olmasını arzuladı (Morrisson, 2014, s. 127). Ancak çıkan Ermeni isyanları ve Sâsânîler ile savaş bölgedeki istikrarı bozdu. Bazı Ermeni nahararları da Sâsânîlerden umdukları şeyi bulamadılar. İmparator Bizans-armenia'sınıdaki yerel Ermeni nahararlık sistemini bozarak onları imparatorluk içinde eritmeye çalıştı. İsyan eden Ermenileri imparatorluğun farklı bölgelerine tehcir etti (Öztürk, 2020, s. 98).

I. Iustinianos'un idari organizasyonu halefleri döneminde de devam etti. Bilhassa Maurikios devrinde Behram Çubin olayının yaşanması ve Bizans sayesinde IV. Pervîz'in tahtına geri kavuşması iki ülke arasında sınırların tekrardan çizilmesine neden oldu. Bizans, Mezopotamya'daki günümüz Mardin'in güneydoğusunda bulunan Dara ve Martyropolis (Silvan) kalelerini ve Dıvin'e kadar bütün Armenia'yı geri aldı. İmparator I. Theodosios döneminde çizilen kesin sınırlar – bazı ufak değişiklikler olsa da – İmparator Maurikios döneminde yeniden çizilmiş oluyordu. Bu toprak paylaşımına göre Bizans ile Sâsânîler arasındaki yeni sınır Hırazdan ve Asad ırmakları oluyordu (Grousset, 1973, ss. 251; Öztürk, 2020, s. 106). Ancak Sebeos'un verdiği bilgide Bizans'ın Godayk'daki Karin kasabasına kadar geldiklerini söylemesi yukarıdaki sınırlar ile uyuşmuyordu (Sebeos, 1999, s. 12). Grousset'in verdiği bilgiye göre Bizans-Sâsânî sınırı Van gölünün güney kıyısındaki Inçak veya Inçakisar bölgesiydi (Grousset, 1973, ss. 251).

Bu toprak paylaşımıyla Bizans-armenia'sı Kuzeyde Theodosiopolis'ten (Erzurum) Sevan Gölü'ne kadar, Güneyde Martyropolis'ten (Silvan) Van Gölü'ne kadar genişletti. İberya bölgesinden de toprak alan Bizans uzun bir sürenin ardından doğuda istediği politikaları gerçekleştirdi ve istediği toprakları elde etti. Sâsânîler ise büyük bir çöküş yaşadı. Behram Çubin isyanının getirdiği zayıflık otorite zafiyetini gösterdi ve bu durum büyük bir toprak kaybına neden oldu. Ermeniler için ise durum çok farklı bir boyuttaydı. Topraklarının önemli bir kısmı – neredeyse üçte ikisi – hamileri olan Bizans'ın sınırlarına dahil olmuştu. Bu bir nevi Hıristiyan Ermeniler için iyi görünebilirdi. Ancak Bizans'ın kilise vasıtasıyla Ermenileri kendi içinde eritmeye çalışması Sâsânîlerin mazdacı politikasından pek de farklı değildi. Siyasi açıdan ise Bizans'ın Ermeni toprakları üzerindeki değişimleri de Ermeni nüfusunu kendi içinde eritmek istediğinin bir göstergesiydi. İmparator Maurikios da tıpkı selefi İmparator Iustinianos gibi Ermeni topraklarının idari ve askeri dağılımını selefinin reformlarına göre yeniden düzenledi. Bu düzenleme şöyleydi:

Armenia Prima: Theodosiopolis (Erzurum) ve Pontos şehirleri Melitene'ye (Malatya) bağlandı.

Armenia Secunda: Kappadokia'daki Sebastia (Sivas) diyarı olarak kaldı.

Armenia Tertia: Bu bölge ortadan kaldırıldı ve 'Büyük Armenia' adını aldı.

Armenia Quarta: Bu bölgenin merkezi olan Martyropolis (Sivan), Mezopotamia adını aldı ve İmparator bu bölgeye Dadyma (Harput Ovası'ndaki Tadim Köyü) ve Arsamosata (Harput ve Palu şehirleri arasında bir yerde) şehirlerini de içeren ikinci bir Armenia Quarta veya diğer adıyla Iustinia Quarta'yı ekledi (Honigmann, 1935, ss. 27-37; Öztürk, 2020, s. 106-107).

İmparator I. Iustinianos'un Ermenilere yönelik temel hedefi imparatorluk içindeki diğer uluslarda olduğu gibi onları da imparatorluk içinde birleştirmeye yönelikti (Adontz, 1970, s. 163). İmparator Maurikios da selefiyle aynı düşünceyi güttü ve buna yönelik idari organizasyonun alanını genişletti. Onun amacı da Armenia'nın bir bütün olarak emperyal topraklara katılması ve tam bir bütünlük sağlanmasıydı. Burada verdiğimiz bilgilerin amacı, Bizans'ın Armenia'daki toprakların idari dağılımını, bu dağılıma Ermenilerin tepkileri ve Sâsânîlere karşı sergilenen başarının gösterilmesidir.

5. SONUÇ

Armenia bölgesi eski devirlerden itibaren hem coğrafya hem de askeri güç olarak Roma'nın (Bizans) ilgi noktasıydı. Ancak Doğu'daki Sâsâni varlığı Roma'nın tam anlamıyla bölgeye nüfuz etmesine mani oldu. 387 yılındaki anlaşmadan sonra Armenia iki kısma ayrıldı ve Bizans Küçük Armenia'da nüfuzunu etkin bir şekilde kullandı. Ermeniler bilhassa ordu sahasında geniş

bir şekilde kullanıldı. Detaylarını en çok Prokopios'ta gördüğümüz gibi Ermeniler "vekil harçlık, general, ordu komutanı, küçük birimlerin komutanlığı ve imparatorun özel danışmanı" gibi makamlara geldiler. Ayrıca idari organizasyon reformuyla birlikte bölgede kurulan askeri teşkilat içinde de bulundular. Tamamı Ermeni olmamakla birlikte 15.000 kişilik bir "Armenia ordusu" oluşturuldu. Bu reform I. Iustinianos devrinde yapıldı ve Küçük Armenia dört idari bölgeye ayrıldı. İmparatorun amacı Doğu bölgesini Sâsânîlere karşı daha etkin bir şekilde korumak ve sivil ve askeri otoriteyi eşgüdümlü olarak icra etmekti. Ancak Ermeni isyanları ve ardından gelen Sâsânîler ile savaşlar imparatorun amacıyla ters düştü. I. Iustinianos'un haleflerinden olan Maurikios da selefi gibi bu reformlara davam etti, zira Sâsânîler'dan alınan Armenia toprakları için de yeni düzenlemeler yapıldı. Ermeniler ve o coğrafyada yaşan gruplar cebren de olsa imparatorluk bünyesine katıldı.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkalı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

Adontz, N. (1970). *Armenia in the period of justinian,* (N. G. Garsoian, Çev.). Galouste Gulbenkian Foundation.

Ammianus Marcellinus (II. Cilt) (J. C. Rolfe, Ed., Çev.). (1936). Harvard University Press.

Aslan, K. (1909). *Études historiques sur le peuple arménien*. G. Dujarric.

Ayvazyan, A. (2014). *The armenian military in the byzantine empire: conflict and alliance under justinian and maurice.* Sigest.

Bournoutian, A. G. (2006). *A concise history of the armenian people*. Mazda Publishers.

Charanis, P. (2021). *Bizans imparatorluğu'nda ermeniler* (E. Öztürk, Çev.). Urzeni.

Dedeyan, G. (2015). *Ermeni halkının tarihi* (Ş. Çiltaş, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Diehl, C. (1901). *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*. Ernest Leroux.

Ghazar Parbeci. (1985). *History of the armenians* (R. Bedrosian, Çev.). Sophene.

Greatrex, G. Lieu, Samuel. (2002). *The roman eastern frontier and the persian wars part II AD 363-630*, Routledge.

Greatrex, G. (1998). *Roma and persia at War, 502-532*, Francis Cairns.

Grousset, R. (1973). *Histoire de l'arménie des originas à 1071*. Payot.

Honigmann, E. (1935). *Die ostgrenze des byzantinischen reiches*. Librairie Orientale.

Kazhdan, A. (1991). *The oxford dictionary of byzantium* (I.II.III Cilt). Oxford University Press.

Lemerle, P. (2016). *Bizans tarihi* (G. Üstün, Çev.). İletişim Yayınları.

Luttwak, E. (2009). *The grand strategy of the byzantine empire*. Harvard University Press.

Martindale, J.R. (1992). *The prosopography of the later roman empire*. (I-III. Cilt). Cambridge.

Morrisson C. (2014). *Bizans dünyası – Doğu roma imparatorluğu 330-641*. Ayrıntı Yayınları.

Novellae Constitutiones (J. Friedrich, Ed.). (1717). Principi ac domino.

Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans devleti tarihi* (F. Işıltan, Çev.). Türk Tarih Kurumu.

Öztürk, E. (2020). *Bizans döneminde anadolu'da ermeniler*. Urzeni Yayınları.

Parnell, D.A. (2017). *Justinian's men – careers and relationships of byzantine army officers, 518-610*. Palgrave.

Procopius. (1961). *History of the wars* (I-VII. Cilt). (H. B. Dewing, Ed., Çev.). Harvard University Press.

Talbert J.A. (2000). *Barrington atlas of the greek and roman world*, Princeton University Press.

Ter-Ghévondian, D'A. (1986). Les families féodales d'arménie et leurs possessions héréditaires. (Marius Canard, Çev.). *Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian*.

The Armenian History attributed to Sebeos (R. W. Thomson, Çev.). (1999). Liverpool University Press.

The Chronicle of John Malalas. (Elizabeth Jeffreys, vd, Çev.). (1986). Austrilian Association for Byzantine Studies.

Treadgold, W. (1995). *Byzantium and ıts army 284-1081*, Stanford University Press.

Treadgold, W. (1997). *A History of the byzantine satete and society*. Stanford University Press.

Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*. İnkılâp Yayınları.